

С.О. Смағұлова¹, М.Қ. Бегімова²
¹тарих ғылымдарының докторы
*²әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Тарих,
археология және этнология факультетінің магистранты*

ОРТАЛЫҚ КІТАПХАНА ҚОРЫНДАҒЫ АБАЙДЫҢ МҰРАЛАРЫ

Аңдатпа

Ұлы ақын, гуманист Абайдың шығармашылығы өз елінде ғана емес, әлем халықтарына танымал. Оның шығармалары өмір шындығымен қабаттасып жатыр. ХІХ ғасырдың соңында жазылған ақынның мұралары балалары, туыстарының, оның шығармасына қызығушылық танытушылардың жинақтаған қолжазбалары кейінгі ұрпақтарға жетті. Қолжазбалар ақын Абайдың шығармаларының насихаттауда елеулі рөл атқарды.

Бұл мақалада Орталық ғылыми кітапхананың сирек қорында сақтаулы Зейнелғабиден ибн Әміренің, Мүрсейіт Бікеұлы, Нүгербек Құдабайұлы және т.б. жинақтауындағы Абай мұралары қолжазбасының нұсқалары саралана талданып, ондағы өзгерістер, айырмашылықтар, ұқсастықтар айқындалады. Абай өлеңдерінің қолжазбаларының сақталу барысы мен олардың Орталық ғылыми кітапханаға әкелу барысы да нақтыланып көрсетіледі. Абай қолжазбаларына қатысты жазылған ғалымдардың ғылыми тұжырымдары мен осы қолжазбамен қолдану барысына тоқталады.

Кілт сөздер: ақын мұралары, өлеңдер, қолжазба, нұсқа, Абайтанушы, сирек кітаптар, кітапхана қоры, түпнұсқа.

С.О. Смағұлова¹, М.Қ. Бегімова²
¹доктор исторических наук
*²магистрант факультета истории, археологии и
этнологии КазНУ им. аль-Фараби*

НАСЛЕДИЕ АБАЯ ИЗ ФОНДА ЦЕНТРАЛЬНОЙ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ

Резюме

Творчество великого поэта, гуманиста Абая известно не только в его стране, но и во всем мире. Его произведения связаны с реалиями жизни. Наследие поэта, созданное в конце ХІХ века, дошло до последующих поколений в виде рукописей, собранных детьми, родственниками, интересующимися его творчеством. Рукописи сыграли значительную роль в пропаганде произведений поэта Абая.

В данной статье проанализированы варианты рукописей наследия Абая из собрания Зейнелгабидена ибн Амре, Мурсеита Бикеулы, Нүгербека Кудабайұлы и др., хранящихся в редком фонде Центральной научной библиотеки, также выявлены некоторые различия, сходства. Уточняется момент появления и условия хранения рукописей стихов Абая в Центральной научной библиотеке. Рассматриваются выводы ученых в отношении применения рукописей Абая.

Ключевые слова: наследие поэта, стихи, рукопись, версия, абаевед, редкие книги, библиотечный фонд, оригинал.

S.O. Smagulova¹, M.Q. Begimova
¹Doctor of Historical Sciences
*²Master's student at the Faculty of History, Archeology and
Ethnology of al-Farabi KazNU*

ABAY'S HERITAGE FROM THE FUND OF THE CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY

Summary

The works of the great poet, humanist Abay is known not only in his country, but throughout the world. His works are connected with the realities of life. The poet's heritage created at the end of the 19th century has reached subsequent generations in the form of manuscripts collected by children and relatives who are interested in his work. The manuscripts played a significant role in the propaganda of the poet Abay's works.

This article has analyzed the versions of the manuscripts of Abay's heritage from the collection of Zeinelgabiden ibn Amre, Murseit Bikeuly, Nugerbek Kudabayuly, etc. stored in the rare fund of the Central Scientific Library, and also some differences and similarities had been revealed. The moment of appearance and storage conditions of the manuscripts of Abay's poems in the library is being specified. The conclusions of scientists regarding the use of Abay's manuscripts are considered.

Key words: poet's heritage, poems, manuscript, version, abaeologist, rare books, library fund, original.

Кіріспе. Ғибратты ғұмыры мен шығармашылығын күллі қазақ халқына ғана емес, әлем жұрты үлгі-өнеге тұтатын Абайдың пайымдары, ұлағатты ой-тұжырымдары ғасырлар өтсе де маңыздылығын жоғалтпай, ұрпақтан-ұрпаққа өсиет ретінде мұра болып отыр. Ақынның саналы, білімді, иманды, әділді ұрпақты тәрбиелеудегі философиялық ой-толғамдары тәрбиелік мәні зор. Абайдың шығармалары көзі тірісінде кітап болып шықпаған. Ел арасында сақталып, ауыздан ауызға тарап, жатқа айтылып жүрген. Әсіресе оның ғибратты қара сөздері тәрбиелік мәнде жиі қолданылды.

Абай поэзиясы, ғибратты сөздері қымбат қазына екендігін бүкіл әлем мойындады. Абайдың әдеби мұрасы бір ғасырдан астам уақыттан бері халық игілігіне айналып, кең тарады. Ақын өлеңдерін арнайы жазып, жариялап отырмаған. Оның асыл мұрасы бізге туған балаларының, туыстарының, сонымен қатар ақын шығармашылығына қызығушылық танытушылардың жинақтауынан қолжазба түрінде сақталынып, жетті.

Материалдар мен әдістер. Ұлы ақынның шығармаларының шығуы ХХ ғасыр басындағы жинақталған қолжазбалар негізінде жеткендіктен ең бастысы осы нұсақаларды саралау, талдау әдістерін қолдану арқылы әрқайсысының айырмашылығын, ұқсастығын, ерекшеліктері нақтыланады. Абай өлеңдеріндегі кейбір өзгешеліктерді салыстырмалы түрде қарастыру қолға алынады.

Талдау. Абай мұрасы топтастырылған қолжазбаларды зерттеу мәселесі ХХ ғасырдың басында қолға алынған. 30-жылдардың өзінде Абай қолжазбаларын жүйелі түрде қарастырған ғалымдардың арасынан Абайтану саласына үлескен қосқан М. Әуезов, І. Жансүгіров, А. Жұбановтардың зерттеулерінде оның мұраларына аса ден қойды. Ғылыми кітапханаларда сақтаулы Абай қолжазбаларын халыққа танытуда М. Әуезовтың сіңірген еңбегі зор [1].

Кеңестік жүйе тұсында Абай мұраларына қатысты С. Мұқанов, Ә. Марғұлан қалам тартып, Абай мұралары қолжазбаларына салыстыра талдауға алып, бағалаған [2, 29-30-бб.].

Абай мұраларының қолжазбасы мәселесі абайтанушы Мекемтас Мырзахметовтың зерттеулерінде де келтіріледі. Ғалым Абай өлеңдерін жинастырушылар мен оларды жариялаушылардың нұсақаларының кейбіріне тоқталып, айырмашылықтарын талдауға алады [3, 16-б.].

Тәуелсіздігімізді алғаннан кейін Абай мұраларын зерттеу кең түрде қолға алынды. Абайдың өмірі мен саяси қайраткерлігін, ақын өлеңінің әсерін, ғибратты қара сөздерінің мәнісі, Абайдың қазақ қоғамы тұлғалық рөлін ашуда бұл қолжазбалар пайдаланып, ғылыми тұжырымдар жасалды. Былтырғы жылы ұлы ақынның 175 жылдығында оның шығармалары қайтадан бірнеше томдарға топтастырылып шығарылды [4].

Зерттеу нәтижелері. Ақын өлеңдері ХІХ ғасырдың екінші жартысынан ел арасына танымал болып, оның әндері асқақтата шырқалды. Абайдың алғашқы өлеңі 1855 жылы жазылған екен. Дегенмен, Абайды зерттеуші М. Әуезов оның шығармашылығының шарықтаған шегін 1889 жылға жатқызып, ең өнімді, ең жемісті кезеңге балаған [5, 56, 94-бб.].

Абайдың шығармашылық кезеңін Әуелбек Қоңыратбаев екіге бөле көрсеткен. Оның бірі, 1845-1885 жылдар да, екіншісі 1886-1904 жылдар аралығы. Бірінші кезеңдегі ақынның шығармашылығын зерттеушілер шығыс әдебиетінің әсерімен байланыстырып, ал екіншісін орыс әдебиетінің үлгісімен шыныққан кезең деп, оның ақын, ойшыл, ағартушы болып таңылған тұсы деп бағалаған [6, 147-167-бб.].

Абайдың шығармалары толықтай өзінің көзі тірісінде жарық көрмеді. Дегенмен оның әдеби мұралары Көкбайдың атынан «Дала уәлаяты» газетіне шыққан. Онда ақынның «Жаз», «Болыс болдым, мінеки» деген екі өлеңі жарияланған.

Абайтанушы М. Мырзахметұлы жазғандай, ақын қайтыс болғаннан кейін ғана оның мұраларын танытуда Зейнелғабиден ибн Әміре, Кәкітай Ысқақов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Самат Әбішұлы сияқты зиялы тобы көп еңбек сіңірген [3, 16-б.].

Зейнелғабиден ибн Әміренің кім екендігі кітабында мынадай жолдар бар: «XX ғасыр басындағы ағартушылық-демократиялық жолда болған қазақ зиялыларының бірі. Алғаш рет Абайөлеңдері циклін жариялап, ұлы ақын мұрасын, оның ақындық өнерін жоғары бағалап, туысқан халықтар арасында насихаттаушы» [7, 33-б.].

Зейнелғабиден ибн Әміре 1909 жылы Абайдың бірнеше өлеңдерін алғаш рет «Насихат-Қазақия» кітабына жариялаған. Алайда ондағы кейбір өлең жолдары текстологиялық өзгеріске ұшыраған. М. Мырзахметұлы жазуынша, оның қолына Абай өлеңдерінің түпнұсқасы емес, ел аузынан жазылып алынғандары жетсе керек. Сондықтан ақынның өлеңдерінің өзгеріске ұшырауының да себебі сол деуге болады. Дегенмен де қазақ ақыны Абайдың өлеңдерін насихаттап, көпшілікке таныстыруының өзі сол кездерде үлкен құбылыс ретінде көрсетілген.

Зейнелғабиденнің кітабында келтірілген ақын өлеңдерінің өзгеріске ұшырағанымен де оның мазмұнының басқа басылымдармен кейбір сөздермен ғана өзгешілігі болмаса, ұқсастығы барлығын зерттеушілер жоққа шығармайды. Себебі, ақынның өлеңдерінің кейбір сөздерінде ғана өзгерістер болмаса, еш өзгерісі жоқтығын мына жолдардан салыстырмалы түрде төмендегі еңбектерден көруге болады.

Зейнелғабиденнің бастырған Абай өлеңдері кітабында мына бір жолар бар:

Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек,
Ұрлық, қулық қылдым деп қағар көлбек.
Арамдықтан жамандық көрмей қалмас,
Мың күн сынбас, бір күн сынар шөлмек -

делінген болса, «Насихат-Қазақияда»:

Надандар қыла алмай жүр адал еңбек,
Ұрлық, қулық қылам деп қағар көлбек.
Харамдықтан асқаны бір күн түсер,
Мың күн сынбас, бір күн сынар шөлмек, -

деген жолдардан өзгешіліктерді көруге болады [3, 47-б.].

Зейнелғабиден жөнінде Мекемтас Мырзахмет Абай мұрасын зерттеушілер, насихаттаушылар туралы жазғанында былай деп келтіреді: «Абай шығармаларын баспа арқылы насихаттаушылардың бірі – Зейнелғабиден. Ол Абайдың бір топ өлеңдер топтамасын Кәкітайдан бұрын жариялап, Абай жөнінде арнайы пікір көтеріп, ақын мұрасын туысқан татар халқын таныстыруға әрекет етті. Оның «Насихат-Қазақия» деген еңбегі Кәкітай бастырған Абай шығармаларының алғашқы жинағынан бұрынырақ жарияланып, Абайды дұрыс тұрғыдан бағалауымен ерекшеленеді», - деп келтіріледі [3, 49-б.].

Абай мұрасы өте қымбат, баға жетпес қазына болып есептеледі. Осы орайда Орталық ғылыми кітапхана қорынан ойып орын алып, сақталған Абай мұраларының орны ерекше. Кітапхананың «Сирек кездесетін кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет» бөлімінде ақынның көптеген қолжазбасы сақтаулы. Бұл қолжазбалар кітапхана қорында әр жылдарда тапсырылған. Оның басымы Абайдың әдеби мұрасын жинастыру жолында арнайы жіберілген ғылыми экспедиция кезінде әкелінсе, ал кейбірін Абай өмірі мен шығармашылығын танытушы ғалымдардың өздері әкеліп тапсырған немесе туыстары өткізген.

Абай мұралары Орталық ғылыми кітапхана мен М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының сирек қолжазбалар қорында жақсы сақталған.

Мәселен, ақынның мұраларының арасында Әдебиет және өнер институтында сақтаулы алғашқы қолжазбаның бірі «*А.Қ. ұғлының қазақ елінің ұшпу заманындағы ахуалдарын мінәп (толғау) шығырларынан*» деп аталады. Бұл Санкт-Петербургтегі (бұрынғы Ленинград) Салтыков-Шедрин атындағы көпшілік кітапханасындағы академик А.Н. Самоиловичтің архивінде сақталған Абай өлеңдерінің жазбасы. 1897 жылы П.М. Мелиоранскийге Садуақас Шорманұлы әдеби қолжаба тапсырған екен. Осы жазбаның арасында Абайдың өлеңдерінің топтамасы бар екен.

Сонымен бірге СПб-дағы географиялық қоғамның архивінде сақталған Абай өлеңдері топтастырылған князь К.Н. Кудашевтың жазбасы да бар. Бірақ бұл қолжазба С. Шорманов тапсырған жазбадан көшірілгенге ұқсайды.

Қолжазбаға ақынның 13 өлеңдері енгізіліпті. Олардың арасында «Көңілім қалды достан да, дұшпаннан да», «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы», «Қартайдық қайғы ойладық, ұйқы сергек», «Қазағым, қалың елім, қайран, жұртым», «Ішім өлген, сыртым сау» және т.б. өлеңдері бар.

Жалпы бұл қолжазбаны екі адам жинап, көшірген. Оның бірі Сәдуақас Мұсаұлы Шорманов та, екіншісі Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Себебі қолжазбада екі түрлі қолтаңба бар. Абай өлеңдері Баянауылда 1891-1897 жылдар аралығында жазылып алынса керек.

Бұл өлеңдерді жинаушы қазақ Сәдуақас Мұсаұлы Шораманов XIX ғасырда өмір сүрген қазақ ақындарының бірі. Баянауылда аға сұлтан болып, ел билеген, халық арасында беделді, парасаты мол, ойшыл адам болған.

Орталық ғылыми кітапханада сақталған Қолжазбалардың арасында Абайдың ең негізгі қолжазбалардың ең негізгісі, толығы – 1905, 1907, 1910 жылғы Мүрсейіт Бікеұлының жазбалары. Осы қолжазбаға берілген ғылыми сипаттамада «Ибраһим марқұм Құнанбай ұғлының қазақтың мінездері туралы айтқан сөзі ядқар, үшін тиісті дүр. Микәил Ибраһим ұғлына жазылды, 1324 мин хижрат хатым алынды 1905 жылында» деп аталынған Мүрсейіт Бікеұлының жинастырған қолжазба. Қолжазбада ол жинаушы және көшіруші ретінде көрсетіледі. Ол Абайдың замандасы, ақынның ауылында бала оқытқан молда болған. Ақынның өлеңдерін жинап, қағазға түсіріп отырған. 1905 жылғы қолжазбаға Абайдың 151 өлеңдері мен 42 қара сөздері енгізіліпті. Кейбір өлеңдері толық емес. Мәселен, «Қартайдым, қайғы ойладым, ұйқы сергек» деген өлеңінің бастапқы тек төрт жолы ғана бар, соңы жоқ, жыртылған», - деп келтірілген [8, 17-14-бб.].

Қолжазбаны жинаушы және көшіруші Мүрсейіт Бікеұлы Семейде орыс мектебінде оқыған, кейін Бұхарға барып білім алған. Тілмаш болған, қазақ балаларын оқытқан. Абайдың өзі оған өлеңдерін жинап, қағазға түсіруді тапсырған. Осы Мүрсейіт Бікеұлының қолжазбасы Абай шығармасының негізгі нұсқасы болып табылады. Жалпы Абай шығармаларының басым көпшілігі бізге Мүрсейіт қолжазбалары арқылы жеткен.

1907 жылғы қолжазба «Абайдың қолжазбасы» деп аталады. Ішкі бетінде Мүрсейіт Бікеұлының көшіргені жазылған. Осы қолжазбаға жинақталған өлеңдер 1905 жылғы қолжазбамен бірдей [8, 25-26-бб.]. Сол қалпында қайталанып жазылған.

1910 жылы Мүрсейіт Бікеұлының жинаған үшінші қолжазбасы «Ктап тасдик қайырлы сағатта бітіп...» деп аталынады. Бұл қолжазбаны Дайырбай Қожанұлы деген адамға көшіріп берген сияқты. Қолжазбаға ақынның 130 шығармасы енгізілген. 27-28-бб. Бұл қолжазбаның басқа қолжазбалардан ерекшелігі – Абай сөздерімен басталуы. Тіпті 1909 жылғы шығарылған Абайдың тұңғыш жинағына да енгізілмеген.

1909 жылы Санкт-Петербургта басылған Абай шығармаларының тұңғыш жинағына келер болсақ, 17 бөлікке жіктеліп, әрбір бөліктің тақырыбы аталған, әр бөлікке кірген өлеңдердің әрқайсысының жазылған жылдары көрсетіліп отырған. Сонымен қатар жинаққа 138 өлең енгізілген.

Ал Мүрсейіт Бікеұлының 1910 жылғы қолжазбасында біріншіден, ақынның шығармалары бірден сегізге дейін ғана жіктелген, ал қалған өлеңдері жай тізіліп берілген. Екіншіден, қолжазбадағы өлеңнің саны 130 ғана. Қолжазба Абай ауылында қағазға түсірілген [8, 35-б.].

Әлкей Марғұлан әдебиетшілердің жақсы білетін қолжазбасына осы Мүрсейіттің қолжазбасын жатқызады. «Мұны Абай өлеңінің толық қамтыған, аса бағалы, негізгі бұлақ көзі деуге болады. Бұл жинақтың тағы бір ерекшелігі – үлкен кітапханада сақталмай, ауылда, сандық ішінде сақталып келген. Сандық түбінде жатқан сирек қолжазбалардың көбі бізге жетпей, көшпелі тұрмыс жағдайында жоғалып кетпей, кітапханадағыдай сақталып, ендіжас ұрпаққа сәулетті мұраның бірі болып отыр» дейді [9, 4-б.].

Мүрсейіт Абайдың қолжазбалары жайында жазушы С. Мұқанов былай деп жазған: «Абайдың бірнеше қолжазбалары достарымен, оқудағы балаларымен, жазысқан хаттары және өзі жинаған кітаптары революция жылдарына шейін сақталып, 1919 жылы Қызыл Армиядан қашып келе жатқан ақ бандылардың лаңынан өртеліп кетіпті, Абай шығармалары бізге Мүрсейіттің қолжазбалары арқылы ғана жетті», - дей келе, Мүрсейіттің кім екендігін және Абайдың өлеңдерін оның қалай жинағандығын Архам Ысқақовтың айтқан материалдарында алуға болатындығын келтіреді.

С. Мұқановтың сол материалдарға сүйене жазуынша, Мүрсейіт Бікеұлы (Бікіұлы деп келтірілген) Тобықты руынан, оның ішінде Әнет. Әкесі эасында Құнанбайдың қолына көшіп келіп, малшысы болған екен. Мүрсейіт Ысқақтың балаларымен бірге Жақып молдадан мұсылманша оқыған. Мүрсейіттің ынталы, зеректігімен Семейде орысша екі жыл оқып, одан кейін ауылға келіп, ауыл балаларын мұсылманша және орысша оқытқан.

С. Мұқанов Мүрсейіттің Абайдың тірі кезінде өлеңдерін жинамағандығын келтіреді. Оған себеп болған Абайдың өзінің қолжазбаларын Махмуд деген молдаға, өз баласы Мекайлға, әйелі Еркежанның інісі Сүлейменге сақтатқандығы болса керек. Мүрсейіт Абай қайтыс болғаннан кейін барып жинай бастаған екен.

Абайдың немере інісі Кәкітай Ысқақов ақынның өлеңдерін бастыру мақсатында жинаған. Сол өлеңдерді Кәкітай Мүрсейітке жаздыртып отырған екен. С. Мұқановтың жазуынша, біріншіден, Мүрсейіттің қолжазбасы анық және көркем болған, екіншіден, жыртылған я бас-аяғы жоқ қолжазбалардың жоғалған сөздерінің көбін Мүрсейіт жатқа білсе керек [2, 27-28-бб.]. Абайтанушы М. Әуезов Мүрсейіт жайында: «Жалпы, Абай мұраларын көшіріп, таратушылар арасында Мүрсейіт Бікейұлының еңбегін айрықша атап өту керек. Бұл адам Абай тәрбиесін, үлгісін дұрыс ұғынуы бойынша, ескі діншіл молдалыққа берілмей, Абайдың өзге достары сияқты, өздігімен ізденіп, орысша оқыған. Жазуы аса анық, шебер болғандықтан және өзі Абай сөздерін оның халқына ұқыптылықпен көшіріп таратуды өмірлік мақсат-міндеті етіп алады», - дей келе, Абайдың басылып жүрген таңдамалы өлеңдер жинағы оның көшірмелері екендігін айта отырып, оның себебін түсіндіреді. «Өйткені Абайдың өз қолымен жазылған нұсақалар сақталмай, жоғалып кеткен. Тек бір ғана «біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген жалғыз бөлек қара сөзінен басқа қолжазба болмағандықтан, Абайдың өз заманындағы оның шығармаларын көшіре бастаған Мүрсейіттің қолжазбаларын біз нақтылы жазба дерек есебіне бағалаймыз», - деп жазады [10, 18-19-бб.].

Жалпы Мүрсейітұлының қолжазбасынан кейін ақынның мұрасын толықтыра түсетін қолжазба Әміржан Аянбайұлыныкі екен. Бұл жайында Ы. Дүйсенбаев А. Құнанбаевтың 1947 жылы шыққан өлеңдері мен поэмалары жинақталған кітабының алғысөзінде жазған. Осы көшірме жайында сол кездерде ақынның Семей қаласындағы әдеби-мемориалдық музейінің аға ғылыми қызметкері болған Мұздыбай Бейсенбаев «Абай» атындағы совхоздың «Тоғжан» комсомол-жастар бригадасының шопандары мал бағып жүріп, Шыңғыс қойнауынан бір байлам кітаптар тауып алғандығын, арасында араб әріпімен басылған ақынның 1909 жылғы Петербургте басылған өлеңдер жинағы екендігін, зерттеп байқағанда қолжазбаның Абайдың жерлесі Әміржан Аянбайұлыныкі екендігі анықталғандығын айтқан. Қолжазбаға аздап су тиіп бүлінген, бұрын басылып келген нұсқамен салыстырғанда біраз айырмашылықтары барлығы анықталды.

Әміржан Аянбайұлының бұл қолжазбасын Мүрсейіт қолжазбаларынан кейінгі біршама дұрыс көшірме делінген. Мұздыбай Бейсенбаев «көшірменің иесі Әміржан Аянбайұлы» десе де, ол мәліметті қайдан алғанын көрсетпеген екен. Өкінішке орай қолжазба түгел емес, 44 бетінен кейін парақтары сақталмай қалған. Кейбір өлеңдерінде басқа қолжазбалардан айырмашылығы бар [11, 19-20-бб.].

Ә. Марғұлан осы қолжазбалардан бұрын Абай өлеңдерінің жинақталған төрт тізбегін айтқан. Оның біріншісі – князь Кудашевтің тізбегі, екіншісі – Сәдуақас Құсаұлының тізбегі, үшіншісі – Г.Н. Потаниннің жинағы, төртіншісі – Н.Я. Коншиннің жинағы. Бұлардың ішінде ең ертерегіне Г.Н. Потаниннің жинағын жатқызады. 1884 жылы ол Абайға өтініш білдіріп, жаздыртып алған екен. Потанинге жіберген Абай өлеңдері көпшілікке мәлім емес, түгелдей жаңадан табылған өлеңдер дейді.

Ә. Марғұлан екінші жинаққа Сәдуақас Құсаұлының тізбегін жатқызады. Дегенмен мұны бұрын бірінші рет тізген Жүсіп Көпейұлы екендігін айта келе, Сәдуақастың оларды өз дәптеріне көшіріп алған дейді. Жинаққа кірген өлеңдер 1884-1891 жылдар аралығында жазылған. Бұл жинақта тек Абайдың ғана емес, Арыстан, Тобылбай ақынның, Жүсіптің, Сәдіақастың өлеңдері де енгізілген екен. Сәдуақас осы дәптерді 1897 жылы Петербургқа барған сапарында Петербург университетінің профессоры, қазақ тілін, әдебиетін зерттеуші ғалым П.М. Мелиоранскийге сыйға тартқан екен. Дәптердің Салтыков-Шедрин атындағы көпшілік кітапханада, академик А.Н. Самойлович архивінде сақтаулы тұрғандығын келтіре отырып, сол дәптерде Абайдың өлеңдерінің барлығын П.М. Мелиоранский де, А.Н. Самойлович те білмеген деген тұжырым айтады, Оның себебін, егер білсе пайдаланар еді дейді.

Жалпы Ә. Марғұлан Сәдуақас Құсаұлын орыс әдебиетін, Күншығыс халқының әдебиет дүниесін жақсы білген, мәдениеті кісі болған деп, Абай шығармаларына аса мән беріп оны өз қолымен көшіріп, ғылыми кітапханаға тапсыруын игілікті іс санаған. Оның бұлай істеуіне Ш. Уәлиханов мен Г.Н. Потаниннің әсері себеп болған деген тұжырым жасаған.

Сәдуақастың осы дәптерінен сол қалпында көшірген бір нұсқасын 1897 жылы В.А. Кудашев сол кездегі география қоғамының кітапханасына тапсырған. Онда «Чингизской волости

от А.К.» деген жазуы бар. В.А. Кудашевтің өзі көшірменің сыртына «Переводкиргизских песен и легенд» деп жазған.

Осы қолжазба туралы Ә. Марғұлан 1954 жылдың 21 қыркүйегінде «Социалистік Қазақстан» газетіне жариялаған «Абайдың жаңадан табылған қолжазбалары» мен «ҚазССР ҒА хабаршысының» 1955 жылдың 5-санына жариялаған мақаласында В. Кудашев Абайдың өлеңдерін оның балаларынан жазып алды деп жазған еді. Кейіннен Сәдуақастың қолжазбасы табылғаннан кейін, оның осы дәптерден көрінгенін жазады.

Бұл жинақты География қоғамы өздері шығаратын «Записки Географического общества» журналына жарияламақ болып, бірақ ғалымдардың кеңесін тыңдап барып жарияламақ ниетпен П.М. Мелиоранскийге жібереді. Жинақтың сыртқы бетіне «1901 жылы 16 февраль күні, География қоғамының сол кездегі басшысы болған П.П. Семенов-Тянь-Шанский Имеем в виду напечатать в «Записках общества», причём просить П.М. Мелиоранского принять труды для редактирования» деп жазған екен.

Бұл жинақтың «Кудашев жинағы» жинағы аталуының да өз себебі бар. Ә. Марғұланның «ҚазССР ҒА хабаршысына» жариялаған мақаласында бұл жайында былайша келтіріледі: Мелиоранскиймен қатынас қағаздың бірінде «Мелиоранскому «Направлено 14 декабря 1900 г. рукопись князя Кудашева, в которых содержатся разные киргизские тексты, снабженные русским переводом».

Ә. Марғұлан жазғандай, П.М. Мелиоранский бұл қолжазбамен екі айдай танысып, жазған сараптамасын География қоғамына 20 ақпанда табыс еткен екен. Сараптамасында ол Абай өлеңдерінен басқа да адамдардың өлеңдерінің барлығын келтіреді [12, 29-30-бб.].

Ал Г. Потанинге жібергені бұрындары еш жерде жарияланбаған өлеңдері. Сондықтан Ә. Марғұланның жазуынша, Абай өлеңдерінің бірінші рет топталған қолжазба жинағын осы Сәдуақас тізбегі деуге болады. Бірақ, Ә, Марғұлан Сәдуақастың өзі Жүсіп Көпейұлынан көшіріп жазған деген пікір де айтады [9,5-6-бб.].

Қолжазба қазірде Ғылым ордасындағы Орталық ғылыми кітапхананың Сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиеттер қорында 1390 нөмірімен сақтаулы.

Өлкей Марғұланның көрсеткен келесі тізбесі орыс революционері Н.Я. Коншиннің жинақтаған қолжазбасы. Н. Коншин Абайды жақсы білген, онымен жақын араласқан. Семейдің облыстық санақ комитетінде хатшысы болған кезіндеақынды оның құрметті мүшелігіне өткізіп, П.Е. Маковский екеуі Абайдан қазақтың бұрынғы билік заңдарын, жора-жосындарын жазып алып отырған. Алайда Н. Коншиннің шығармасында Абай шығармалары көп емес. Ол көбінесе Абайдың мәдениет, білім, тұрмысқа қатысты шығарған өлеңдерін ғана жазып алған. Ә. Марғұлан көрсеткендей, «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Секілді қара қарға шуласып жүр» және т.б. өлеңдері. Барлығы 29 бет.

Н. Коншиннің жинағы 1898-1901 жылдары тізілген. Абай басқа бұнда да Шортанбай, Жаяу Мұсаның өлеңдері енгізіліпті.

Сирек қорда сақталынып отырған келесі қолжазба «Атақты өлеңші Абай сөзі» деп аталады. Қолжазбаны 1913 жылы Түгелбай Отынұлы мен Төлеу Түгелбаев топтастырған. Оған кірген Абай өлеңдерінің басымы негізінен 1910 жылғы Мүрсейіт Бікеұлының жинаған қолжазбасынан көшіріліп алынған [8, 37-б.]. Орталық ғылыми кітапханада сақталған папкада «Түгелбаев Төлеудің жинаған ауыз әдебиет үлгілері және өзінің өлеңдері. 1913-1914 жылдар» деп жазылған.

Ғылым Ордасы Орталық ғылыми кітапханасында сақталған Абай шығармаларын жинағандардың қатарында Нүгербек Құдабайұлы бар. Ол қазақ ақындарының өлеңдерін топтастырып, «әдеби жинақ» жасаған. Солардың арасында қолжазбаның 39-139-беттеріне дейінгі аралықта Абайдың өлеңдері енгізіліпті. Аталуы «Ыбырай Құнанбайұғлының ақындықпен сөйлескен назым кисса». Негізінде жинақтағы ақын өлеңдері 1909 жылы шыққан жинақтан көшірілгенге ұқсайды. Себебі, жинақтағы жіктеулердің кейбірі жазылып отырған. Аудармалары да берілген, тек ондағы «Ескендір» поэмасы көшірілмеген және кейбір өлеңдері өңдеуден өткен.

Жинақтағы жазбалардан қарап, Нүгербектің бұл қолжазбасы баласы Мұхтардың, одан әрі немересі Кәкітайға өтсе керек. Кәкітайдан 1933 жылы Нұрқайдар Ысқақовқа, ал одан Сәкен Ахметшеұлына өткендігі турасында мәлімет бар. Осы қолжазба кітапхана қорына 1940 жылы келіп түскен екен. Бірақ кімнің әкеліп тапсырғаны белгісіз [8, 39-б.].

Сирек бөлімде Абай өлеңдерінің 1938 жылы тапсырған Н. Жиреншин қолжазбасы бар. Абайдың сөздері, өлеңі туралы жаза келіп, «Ойға түстім ойландым» өлеңі, Абайдың жаңадан 1900 жылы табылған өлеңдері айтушы Баттал Сманов «Асылбекке айтқаны», «Мағауиа өлгенде», «Таза деген қызға айтқан сәлемі» және тағы басқа өлеңдері латын әріпінде берілген. (631 –

Қолжазба. www.library.kz) Сонымен қатар тапсырушы Дүйсен Асубайұлы 1947 жылы араб әрпінде берілген қолжазбада «Баламды беріккен соң қолға алайын», «Келдік талай жерге», «Білгенімді жазушы ем» деген Абай өлеңдері қолжазбада сақталып қалдырылған. (631 – Қолжазба. www.library.kz)

Құнды жәдігер болып сақталатын Абайдың өлеңдері мен ол жайындағы естеліктердің бірі «Абайдың Әбдірахманға айтқан жоқтауы», «Қара сөз», «Мағрипаның Абдрахманды жоқтауы» қолжазбалары. Бұны жинаушы Р. Жаманқұлов, З. Есентайұлы өткізген. Қолжазба 1925 жылы «Тан» журналының №3, №4 нөмірлерінде жарияланған (629– Қолжазба. www.library.kz).

Абай Құнанбаев өлеңдерін жинастырушылардың арасында Есентай Бердин, Мұхамебәлі Толыбаев, Балқаш Әбиевтердің есімдері бар. Есентай Бердиннің қолжазбасы «Абай ағам өлеңдері» деп аталады. Есентай Бердин 1899 жылы дүниеге келген екен. Қызылтас ауылында орта мектепте мұғалім болған. 1937 жылы жалған айыптаумен 10 жылға сотталған. Одан кейін 1949 жылдың 5 маусымында тағы да тұтқындалып, РКФСР Қылмыстық ісінің 58 бабының 10-тармағы бойынша 10 жылға сотталған. Қылмыстық құрамы жоқтығынан 1959 жылдың 30 маусымында Қазақ КСР Жоғарғы сотының шешімімен ақталған [13].

Есентай Бердиннің қолжазбасына Абайдың 42 өлеңі еңгізілген. Бұлардың арасында «Ғашықтың тілі тілсіз тіл», «Жүрегім нені сұрайды», «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес», «Сен мені не етесің», «Мәз болады болысың» және т.б. өлеңдері бар. Қолжазба толық емес. 8-беттен басталып, 78 беттен бітеді. Осының ішінде кейбір өлеңдері толық емес.

Есентай Бердиннің қолжазбасы жөндеуден өткен. Қолжазба 1946 жылы қорға өткізілген [8, 40-41-бб.].

Ал М. Толыбаевтың қолжазбасы «Толыбаев Мұхамбетәлінің ел аузынан жазып алған әдебиет нұсқалары және өзінің шығармалары» деп аталады. Кітапхана қорындағы папка «М. Толыбаевтың ел аузынан алынған әдебиет нұсқалары мен шығармалары» деп аталады. Ондағы көрсетілген жылдар 1936-1949 жылдар аралығаны қамтиды [8, 42-13-бб.].

Балқаш Әбиевтің қолжазбасы 1947 жылы жазылған. «Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы» кітабында бұл қолжазбаны 1940 жылы Ақмоладағы бір кітапханада сақталған ескі кітаптардың арасынан тапқандығы келтіріледі. Онда өлеңнің Абайдың аңшылық жайында жазылған өлеңіне жақын екендігі айтылады. Осыған орай өлеңнің стиліне қатысты Рабиға Сыздықова арнайы мақала жазып, оны Абайдың өлеңі деп топшылайды [8, 43-б.].

Сирек қорда сақталған Абай кітаптарына келсек, 1922 жылы Ташкентте шыққан таңдамалы шығармаларын айтуымызға болады. Кітаптың алғы беті ақынның екі шумақ мынадай өлеңімен ашылған:

Мақсұтым тіл ұстартып, өнер шашпақ,
Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ.

Қазақ зиялыларының көсемі Әлихан Бөкейхан мақаласында Ұлы ақынның шығармашылығын: «Абай асқан поэтикалық қуаттың иесі, қазақ халқының мақтанышы болды. Абай сияқты халықтың рухани творчествосын осыншама жоғары көтерген қазақ ақыны әлі кездескен жоқ. Оның жылдың төрт мезгіліне арналған (көктем, жаз, күз, қыс) тамаша жырлары оны Европаның атақты ақындарының қатарына қосар еді», - деп жоғары бағалады [14, 135-б.].

Абайдың өлеңдері жинақ ретінде үш рет басылып шыққан. Бірінші жинақ 1909 жылы Петроградта «Шарқ баспаханасында» басылса, екінші жинақ 1922 жылы Қазанда басылған, ал 3-шісі 1922 жылы Ташкентте бастырылған. Олардың әрқайсысының ерекшеліктерін, айырмашылықтарын Абдрахман Сағди 1923 жылы «Ақжол» газетінің бірнеше санында жариялаған «Абай» деген мақаласында талдап береді. Оның жазуынша, 1909 жылғы баспасы да, емлесі де ескі. Баспа реті жөнсіз. Көп сөздер қисынсыз қате басылған, оқушы айыра алмастай жерлері көп болған екен.

Екінші баспасы жайында былай деп келтіреді: «Қазанда бастырылған 2-баспасындағы қателер Мұхтар Әуезовтің жәрдемімен түзетіліп бастырылған екен. Бұл екінші баспасы Бернияз жолдастың даярлауымен бастырылған көрінеді. Екінші баспасының үлкендігі – 207 бет.

Үшінші шыққан жинақтың көлемі – 293 бет. Кітаптың бұл баспасының жаңалығы әдемі қағазға басылғандығында. Абдрахман Сағди бұл шыққан жинақтарға сын да айтады. Ол соңғы екі баспаның өлеңдерді бөлуде, жолдарға айыруда, өлшеулерге белгілеуде бір жолмен бара алмағандығы. Оның көрсетуінше, кейбір өлеңдерде Ташкент баспасы жаңылған болса, кейбіреулерде Қазан баспасы жанылысқан. Кейбір өлеңдерді өлшеулерде жолға айыруда Ташкент баспасынан қарағанда Қазан баспасы дұрыс бөлген. Мысалы Ташкент баспасында шыққан төменгеді өлең жолдарын бөлуде:

Ұйқы, тамақ,
Қалды тым-ақ.
Керегі жоқ,
Ас болып.
Жай жатпағын,
Тыныш таппағын,
Кеш болып, - деп келтірісе, ал Қазан баспасы бұл жолды былайша бөлген екен:
Ұйқы, тамақ,
Қалды тым-ақ.
Керегі жоқ ас болып.
Жай жатпағым,
Тыныш таппағын,
Кеш болып.

Осындай жинақтағы өлеңдерде азды-кемді өзгерістердің барлығын саралай келе, Абайдың өзінің түп қолжазбасы жоқ па деген сауалды алға тартады. Абдрахман Сағди Абай өлеңдерін талдауға ала отырып, оның халықшылдық, қазақшылдық рухының басымдылығын айтады. Абай сөйлеген, жазған қазақ тілінің әдебиет тілі болуға лайықтылығын, оны көрсеткен Абай деп көрсетеді [14, 135-б.].

Қазақ жазушысы Сәбит Мұқанов Абайдың жазған өлеңдері өзі тірі кезде қолжазба арқылы тарағандығын, ал алғашқы жинақтың бірінші рет 1909 жылы ғана басылғандығын айта келе, оның шығармаларының толық жиналып басылуын Кеңестік кезеңге жатқызады. С. Мұқановтың жазуынша, жеке кітаптар болып шыққан өлеңдерін қоспағанда, 1921 жылдан 1945 жылға дейінгі аралықта Абай шығармаларының толық жинағы 5 рет басылған екен [15].

Қорытынды. Абайдың сақталған қолжазбалары – қазақ халқының асыл мұрасы. Ақынның бізге жеткен қолжазбалары арқылы оның дүниетанымын, қоршаған ортаға деген ойын, ішкі сезімін тануға көп мүмкіндіктер берілді.

Абай қолжазбаларының кітапхана қорында сақталуы біріншіден, Абайды зерттеуші ғалымдарға түпнұсқаумен жұмыс істеуге, басқа зерттеулермен салыстыра тұжырым жасауға үлкен мүмкіндік береді. Екіншіден, оқырмандарға қолымен ұстап, оқу ләззатына бөлейді.

Абай мұрасы – даналыққа толы, ол өлмейтін бай қазына. Оның әрбір өлеңі, ғибратты сөздері ұлттық рухқа толы, тәрбиелік мағынасы мол, адамгершілікке, ізгілікке қарай бағыттап, ой салып, жөн сілтейді. Ұлы тұлғаның ұрпақтарға қалдырған құнды жәдігерлер әлі талай ғылыми еңбектердің, тұжырымдардың тууына сөзсіз қызмет етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Әуезов М. *Әр жылдар ойлары. А., 1959.; Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – 24 том. Мақалалар, зерттеулер, пьеса. 1943-1946. – 448 б.*

2 Мұқанов С. *Жарық жұлдыз: Монография және ғылыми мақалалар, 2-басылуы. – Алматы: «Санат», 1995. – 272 б. 27-28-бб.; Марғұлан А.Х. Абайдың жаңадан табылған қолжазбалары // Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысы. – 1955. №5 (122).*

3 6 Мырзахметұлы М. *Абайтану: 1-кітап. Өңд., толықт. 2-бас. – Астана: «Interactiv Kazakhstan», 2014. – 432 б.*

4 *Алаш және Алаш сабақтастығы: тарихи-философиялық, әдеби-лингвистикалық аспекті. / Ұжымдық монография. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2020.- 408 б.; Абай және қазақ социумы / Ұжымдық монография. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2020.- 296 б.*

5 4 Әуезов М. *Шығармаларының елу томдық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – 24 том. Мақалалар, зерттеулер, пьеса. 1943-1946. – 448 б.*

6 5 Қоңыратбаев Ә. *Қазақ әдебиетінің тарихы: оқу құралы / құраст., алғы сөзін жазған Т. Қоңыратбаев. – Алматы: Санат, 1994.*

7 *Абайды оқы, таңырқа. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 160 б.*

8 *Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. 4-том. – Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым», баспасы, 1985. – 360 б.*

9 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. X томдық / құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәлі; жауапты ред. Ә. Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – III том. – 272 б.

10 Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар (Құрастырып, баспаға әзірлеген Н.Ақбаев). – Алматы: «Санат», 1995. – 320 б.

11 Құнанбаев А. Абай Құнанбаев. Өлеңдер мен поэмалар. Том I. – Алматы: «Ғылым», 1977. – 454 б.

12 Марғұлан А.Х. Абайдың жаңадан табылған қолжазбалары // Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысы. – 1955. №5 (122). 29-30-бб.

13 <https://ru.openlist.wiki>.

14 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. I том / құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәлі; жауапты ред. Ә. Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 210 б. 135-б.

15 Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: Қазбiрмемлекет баспасы, 1945. – VII-XXIV-бб.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Әуезов М, Әр жылдар ойлары. – А., 1959.; Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – 24 том. Мақалалар, зерттеулер, пьеса. 1943-1946. – 448 б.

2 Мұқанов С. Жарық жұлдыз: Монография және ғылыми мақалалар, 2-басылуы. – Алматы: «Санат», 1995. – 272 б. 27-28-бб.; Марғұлан А.Х. Абайдың жаңадан табылған қолжазбалары // Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысы. – 1955. №5 (122).

3 6 Мырзахметұлы М. Абайтану: I-кітап. Өңд., толықт. 2-бас. – Астана: «Interactiv Kazakhstan», 2014. – 432 б.

4 Алаш және Алаш сабақтастығы: тарихи-философиялық, әдеби-лингвистикалық аспект. / Ұжымдық монография. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2020.- 408 б.; Абай және қазақ социумы / Ұжымдық монография. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2020.- 296 б.

5 4 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – 24 том. Мақалалар, зерттеулер, пьеса. 1943-1946. – 448 б.

6 5 Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы: оқу құралы / құраст., алғы сөзін жазған Т.Қоңыратбаев. – Алматы: Санат, 1994.

7 Абайды оқы, таңырқа. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 160 б.

8 Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. 4-том. – Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым», баспасы, 1985. – 360 б.

9 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. X томдық / құраст., түсінік. жазғ.: П.Бисенбаев, Е.Кәрібозов, Л.Мұсалы, Н. Нұрәлі; жауапты ред. Ә. Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж.Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – III том. – 272 б.

10 Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар (Құрастырып, баспаға әзірлеген Н.Ақбаев). – Алматы: «Санат», 1995. – 320 б.

11 Құнанбаев А. Абай Құнанбаев. Өлеңдер мен поэмалар. Том I. – Алматы: «Ғылым», 1977. – 454 б.

12 Марғұлан А.Х. Абайдың жаңадан табылған қолжазбалары // Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысы. – 1955. №5 (122). 29-30-бб.

13 <https://ru.openlist.wiki>.

14 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. I том / құраст., түсінік. жазғ.: П.Бисенбаев, Е.Кәрібозов, Л.Мұсалы, Н. Нұрәлі; жауапты ред. Ә.Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж.Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 210 б. 135-б.

15 Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: Қазбiрмемлекет баспасы, 1945. – VII-XXIV-бб.

References:

1 Auezov m, thoughts of different years. - A., 1959.; fifty-volume collection of works by M. Auezov. - Almaty: "era", "Zhıbek Zholy", 2014. – volume 24. Articles, research, play. 1943-1946 – - 448 P.

2 Mukanov S. Zharyk zhuldyz: monograph and scientific articles, 2nd edition. - Almaty: "Sanat", 1995.- 272 pp. 27-28. Margulan A. H. new manuscripts of Abai // Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – 1955. №5 (122).

3 6 Myrzakhmetuly M. Abaytanu: Book I. Background., full. 2-head. - Astana: "Interactiv Kazakhstan", 2014. – 432 P.

- 4 *Alash and Alash continuity: historical-philosophical, literary-linguistic aspect.* / *Collective monograph.* -Nur-Sultan: Public Foundation "Alashorda", 2020.- 408 P.; *Abay and the Kazakh society / collective monograph.* - Nur-Sultan: Public Foundation" Alashorda", 2020. - 296 P.
- 5 4 *collection of works of M. Auezov in Fifty volumes.* - Almaty: "era", "Zhibek Zholy", 2014. – volume 24. *Articles, research, play. 1943-1946 – - 448 P.*
- 6 5 *Konyratbayev A. history of Kazakh literature: textbook / comp. the preface was written by T. Konyratbayev.* - Almaty: Sanat, 1994.
- 7 *read Abay, be surprised.* - Almaty: native language, 1993. - 160 P.
- 8 *scientific description of Kazakh manuscripts. Volume 4.* Almaty: "Science" Publishing House of the Kazakh SSR, 1985. - 360 P.
- 9 *Abay studies. Selected works. X volume / comp., concept. the: P. Bisenbayev, E. Karibozov, L. Musaly, N. Nurali; responsible Ed. B. comb; General Ed. others. "No," I Said.* - Almaty: Kazakh university, 2015. - Volume III. - 272 P.
- 10 *Auezov M. Abay Kunanbayev. Monographic research and articles (compiled and prepared by N. Akbayev).* - Almaty: "Sanat", 1995. - 320 P.
- 11 *Kunanbayev A. Abay Kunanbayev. Poems and poems. Volume 1.* - Almaty: "Science", 1977. – 454 P.
- 12 *margulan A. H. new manuscripts of Abai // Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – 1955. №5 (122). 29-30-PP.*
- 13 <https://ru.openlist.wiki>.
- 14 *Abay studies. Selected works. Volume I / comp., concept. the: P. Bisenbayev, E. Karibozov, L. Musaly, N. Nurali; responsible Ed. B. comb; General Ed. others. "No," I Said.* - Almaty: Kazakh university, 2015. - 210 P. 135-P.
- 15 *Abay (Ibrahim) Kunanbayev. A complete collection of his works.* - Almaty: Kazkommertsev publishing house, 1945. - VII-XXIV centuries.